

تفسیر فارسی قرآن کریم

ترجمه الخواصر

تألیف

ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای

درگذشته در نیمه قرن دهم هجری

مقدمه، تصحیح، توضیح و فرهنگ لغات

دکتر منصور پهلوان

استاد دانشگاه تهران

ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای
(از دانشمندان نیمهٔ اوّل قرن دهم هجری)

ترجمة الخواص

جلد اول

(تفسیر فارسی و عرفانی و شیعی قرآن کریم)

تصحیح و توضیح
دکتر منصور پهلوان
استاد دانشگاه تهران

۱۳۹۴

سرشناسه	زواره‌ای، علی بن حسن، قرن ۱۰ ق.
عنوان و نام پدیدآور	ترجمة الخواص / نویسنده: علی بن حسن زواره‌ای؛ تصحیح و توضیح: منصور پهلوان.
مشخصات نشر	تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	هج.
شابک	دوره: ۲-۷۸۵-۱۲۱-۶۰۰-۹۷۸؛ ج: ۱. ۷-۷۸۰-۱۲۱-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	
موضوع	تفسیر شیعه-- قرن ۱۰ م.
موضوع	زواره‌ای، علی بن حسن، قرن ۱۰ ق.
شناسه افزوده	پهلوان، منصور، ۱۳۳۲ - ، مترجم
شناسه افزوده	شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۴ ق ۹۶/۵/ز BP
رده‌بندی دیویی	۱۷۲۶/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	۳۹۹۷۵۰۸

ترجمة الخواص (جلد اول)

تفسیر فارسی و عرفانی و شیعی قرآن کریم

نویسنده: ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای

تصحیح و توضیح: منصور پهلوان

چاپ نخست: ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتیبه

حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات
علمی و فرهنگی

اداره مرکزی و مرکز پخش: خیابان نلسون ماندلا (افریقا)، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛

کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷ - ۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۷۰ - ۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲؛

تلفن: ۲۹ - ۸۸۶۶۵۷۲۸؛ تلفکس: ۴۵ - ۸۸۶۷۷۵۴۴

www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir

آدرس اینترنتی:

www.ketabgostar.com info@ketabgostar.com

فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۱۶ - ۶۶۴۰۰۷۸۶

فروشگاه دو: میدان هفت‌تیر، خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن: ۷ - ۸۸۳۴۳۸۰۶

فروشگاه سه: جمهوری، چهارراه شیخ هادی، نبش رازی، پلاک ۶۹۹

فروشگاه چهار: بزرگراه شهید حقانی، بعد از ایستگاه مترو حقانی، خروجی کتابخانه ملی، کتابخانه ملی

(نمایشگاه و فروشگاه دائمی کتاب)

فروشگاه پنج: خیابان کارگر شمالی، روبه‌روی پارک لاله، نبش کوچه ستاره، نمایشگاه و فروشگاه

محصولات فرهنگی سازمان تأمین اجتماعی، پلاک ۱

فهرست

مقدمه مصحح	۱۳
بخش اول: احوال شخصی	۱۷
۱. تولّد و وفات	۱۷
۲. زادگاه	۱۸
۳. استادان	۱۹
سید غیاث‌الدین جمشید مفسّر زواره‌ای	۲۰
سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای و سید گازر	۲۰
علی‌بن عبدالعالی، محقق کرکی	۲۲
سید امیر عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی	۲۴
۴. شاگردان	۲۵
مولی فتح‌الله کاشانی	۲۵
بخش دوم: آثار و تألیفات	۲۷
۱. تحفة الدعوات	۳۰
۲. کشف الاحتجاج	۳۰
۳. چهل حدیث	۳۱
۴. وسیلة النجاة	۳۱

٣٢	٥. ترجمة تفسير امام حسن عسكري عليه السلام
٣٣	٦. ترجمة الخواص
٣٣	٧. مفتاح النجاح
٣٣	٨. ترجمة المناقب
٣٤	٩. مكارم الكرائم
٣٥	١٠. روضة الأنوار
٣٦	١١. لوامع الأنوار إلى معرفة الأنمة الأطهار
٣٧	١٢. مجمع الهدى
٣٧	١٣. مرآة الصفا
٣٨	١٤. ترجمة آداب السفر
٣٩	١٥. ترجمة الجعفرية
٣٩	١٦. طراوة اللطائف في ترجمة كتاب الطرائف
٤٠	١٧. حلية الموحدين
٤١	١٨. خلاصة الروضة
٤١	١٩. عمدة المطالب
٤٢	٢٠. نشر الأمان
٤٣	بخش سوم: ویژگی های ترجمه الخواص
٤٣	سال تألیف
٤٣	وجه تسمیه
٤٤	ایجاز تفسیر
٤٤	جنبه ادبی
٤٧	جنبه شیعی
٤٩	جنبه عرفانی

۵۱	گلچین تفاسیر
۵۲	بخش چهارم: مآخذ و منابع مؤلف
۵۲	۱. الأربعون حديثاً
۵۳	۲ و ۳. «أسباب النزول» و «الوسيط»
۵۳	۴. الأملی
۵۴	۵. أنوار التنزيل
۵۴	۶. ایجاز البیان فی معانی القرآن
۵۵	۷. بحر الحقائق و المعانی
۵۵	۸. بحر العلوم
۵۵	۹. التبیان
۵۶	۱۰. التبیان
۵۷	۱۱. تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام
۵۸	۱۲. تفسیر ثعلبی
۵۸	۱۳. تفسیر دمیاطی
۵۹	۱۴. تفسیر علی بن ابراهیم قمی
۶۰	۱۵. تفسیر عیاشی
۶۱	۱۶. التیسیر فی علم التفسیر
۶۱	۱۷. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال
۶۲	۱۸. جامع البیان
۶۲	۱۹. الجامع لأحكام القرآن
۶۲	۲۰. جوامع الجامع
۶۳	۲۱. الحقائق فی التفسیر
۶۴	۲۲. الخصال

٢٣	رَوْضُ الْجَنَانِ وَ رَوْحُ الْجَنَانِ.....	٦٤
٢٤	روضة الأحاب.....	٦٥
٢٥	زاد المسير فى علم التفسير.....	٦٥
٢٦	شواهد التنزيل.....	٦٦
٢٧	عدّة الداعى.....	٦٦
٢٨	علل الشرايع و الاحكام.....	٦٧
٢٩	عين المعانى فى تفسير السبع المثانى.....	٦٧
٣٠	عيون اخبار الرضا عليه السلام.....	٦٧
٣١	قوت القلوب فى معاملة المحبوب.....	٦٨
٣٢	الكافى.....	٦٨
٣٣	كشف الاسرار و عدّة الابرار.....	٦٨
٣٤	كشف الغمّة فى معرفة الائمة.....	٦٩
٣٥	الكشاف عن حقائق التنزيل.....	٧٠
٣٦	كمال الدين و تمام النعمة.....	٧١
٣٧	كنز العرفان فى فقه القرآن.....	٧١
٣٨	لباب التفاسير.....	٧٢
٣٩ و ٤٠	«لطائف الاشارات» و «الفصول».....	٧٢
٤١	مجمع البيان لعلوم القرآن.....	٧٣
٤٢	معالم التنزيل.....	٧٤
٤٣	مفاتيح الغيب.....	٧٤
٤٤	منهاج الكرامة فى اثبات الامامة.....	٧٥
٤٥	مواهب عليّه.....	٧٦
٤٦	الموضح.....	٧٨

۴۷. نهج البلاغه	۷۹
۴۸. النکت و العیون	۷۹
۴۹. الینایع فی التفسیر	۸۰
بخش پنجم: نقدی بر کتاب	۸۰
۱. مقدمه	۸۰
۲. حقایق سلمی	۸۲
۳. بحر الحقائق نجم دایه	۸۴
۴. کشف الاسرار میبیدی	۸۶
۵. تأویلات کاشی	۸۷
۶. لطائف الاشارات قشیری	۸۸
۷. محققان در اصطلاح زواره‌ای	۸۹
۸. اقوال حکما	۹۲
۹. پایان سخن	۹۴
بخش ششم: تصحیح کتاب	۹۵
۱. نسخه‌های تفسیر	۹۵
۲. روش تصحیح	۹۶
۳. نسخه‌های تصحیح	۹۷
نسخه ۱	۹۷
نسخه ۲	۹۸
نسخه ۳	۹۹
نسخه ۴	۹۹
نسخه ۵	۹۹
نسخه ۶	۱۰۰

نسخه‌های ۷ و ۸	۱۰۰
نسخه ۹	۱۰۰
نسخه ۱۰	۱۰۰
خلاصه تفسیر زواره‌ای	۱۰۱
سپاسگزاری	۱۰۲
تصاویر نسخه‌های خطی	۱۰۵
مقدمه مؤلف	۱۱۱
الاستعاذه	۱۱۵
الفوائد	۱۲۱
النکات	۱۲۲
سورة فاتحة الكتاب (۱)	۱۲۷
مطلب اول: تفسیر و بیان «بسم الله الرحمن الرحيم»	۱۳۳
۱. در بیان بسمله	۱۳۳
۲. در بیان اسم و مسمی	۱۳۷
۳. در بیان اسماء باری تعالی	۱۴۰
اسماء دالّه بر صفات حقیقیّه	۱۴۳
اسماء دالّه بر صفات اضافیّه	۱۴۸
اسماء دالّه بر صفات سلبیّه	۱۴۹
اسماء دالّه بر صفات حقیقیّه اضافیّه	۱۵۱
اسماء دالّه بر صفات سلبیّه اضافیّه	۱۵۲
اسماء دالّه بر ذات و جمیع صفات	۱۵۳
اسماء دالّه بر عظمت و کبریائیّت	۱۵۳
اسماء مُضمّره	۱۵۴

۱۵۶	توقیفیت اسماء
۱۵۸	۴. ابیحات مختصّه به اسم الله
۱۶۲	۵. امور متعلّق به «الرحمن الرحیم»
۱۶۴	۶. النّکات
۱۷۷	مطلب دوم: در تفسیر و بیان فاتحه الکتاب و فواید آن از هر باب
۱۷۷	مبحث اول: در بیان اسماء این سورة رفیع و بعضی از فضایل او
۱۸۹	مبحث دوم: در تعریف حمد و مدح و شکر و فرق میان ایشان
۱۹۸	مبحث سوم: در فواید «رَبِّ الْعَالَمِينَ»
۱۹۸	فایده اولی
۱۹۹	فایده دوم
۲۰۷	تذنیب در حالات بروج اثناعشر و کیفیات عناصر اربعه
۲۱۳	فایده سیّم
۲۱۴	مبحث چهارم: در فواید «الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
۲۲۲	مبحث پنجم: در فواید «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ»
۲۳۰	مبحث ششم: در فواید «إِيَّاكَ نَعْبُدُ»
۲۳۷	مبحث هفتم: در فواید «وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»
۲۴۲	مبحث هشتم: در فواید «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»
۲۴۷	مبحث نهم: در فواید «صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ»
۲۵۲	مبحث دهم: در فواید «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ»
۲۵۹	خاتمه: در بیان مناسبت میان فاتحه و اعمال صلاة
۲۶۳	سورة البقرة (۲)
۴۵۱	سورة آل عمران (۳)
۵۸۳	سورة النساء (۴)

مقدمه مصحح^۱

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد خدایی را سزااست که آسمان‌ها و زمین را بیافرید^۲ و به هر مخلوقی هستی درخور بخشید و هدایتش کرد^۳ و بنی آدم را گرامی داشت و بر بسیاری از مخلوقات برتری داد^۴؛ خدایی که رسولانش را همراه آیات بیّنات برای هدایت بشر گسیل داشت و با ایشان کتاب و میزان فروفرستاد.^۵

و ستایش خدایی را سزااست که قرآن را بر بنده خود فروفرستاد و در آن کثی و ناراستی قرار نداد^۶؛ خدایی که پیامبرش را فرستاد تا آیات قرآن را بر مردم تلاوت کند و ایشان را تزکیه و کتاب و حکمت را تعلیم نماید^۷؛ آن خدایی که ذکر را بر پیامبرش فروفرستاد تا آن را برایشان بیان کند.^۸

و سلام بر پیامبران عظیم الشأن الهی^۹؛ به‌ویژه بر نبی اکرم که خدای تعالی و

۱. این مقدمه در سال ۱۳۷۲ شمسی نوشته شده و اکنون با تغییر اندکی پیش روی شماست.

۲. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ. (الانعام / ۴۵)

۳. الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْفَهُ ثُمَّ هَدَى. (طه / ۲۰) (۵۰)

۴. وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ... وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا. (الاسراء / ۱۷) (۷۰)

۵. لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ. الحديد (۵۹) / ۲۵

۶. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا. (الكهف / ۱۸) (۱)

۷. يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِسَابَ. (الجمعة / ۶۲) (۲)

۸. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ. (النحل / ۱۶) (۴۴)

۹. وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ. (الصافات / ۳۷) (۱۸۱)

ملائکه بر وی درود می‌فرستند.^۱ و سلام بر آل او^۲؛ آنان که خداوند رجس و پلیدی را از ایشان زدوده و آنان را پاکیزه ساخته است.^۳

آنچه پیش رو دارید، مقدمه‌ای است بر تفسیر ترجمة الخواص که در شرح احوال و آثار و تفسیر ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای در شش بخش تنظیم شده است.^۴

بخش اول تحت عنوان احوال شخصی، از تولّد و وفات، زادگاه، استادان و شاگردان وی سخن می‌گوید.

بخش دوم آثار و تألیفات مفسّر زواره‌ای را گزارش کرده است. در این بخش، ذیل بیست عنوان کتاب، اطلاعات سودمندی در مورد آثار زواره‌ای عرضه شده است.

بخش سوم ویژگی‌های مهم‌ترین تألیف زواره‌ای، یعنی ترجمة الخواص را بیان می‌کند. سال تألیف، وجه تسمیه، ایجاز و اختصار، ارزش ادبی، جنبه شیعی و بعد عرفانی تفسیر، در این بخش بازگو شده است.

بخش چهارم تحقیقی در مصادر و مأخذ مفسّر زواره‌ای است. در این بخش، پنجاه مأخذ تفسیر شناسایی شده و درباره‌ی هر یک توضیحاتی عرضه گردیده و نمونه‌ای از ارجاعات مؤلف بدان کتب در پاورقی‌ها نشان داده شده است.

بخش پنجم عنوان «نقدی بر کتاب» دارد. گرچه تفسیر ترجمة الخواص تفسیری نیکو و گرانقدر است، اما به عقیده راقم این سطور خالی از خطا و لغزش هم نیست.

۱. إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ. (الاحزاب (۳۳) / ۵۶)

۲. وَ سَلَامٌ عَلَى آلِ يَاسِينَ. (الصفّات (۳۷) / ۱۳۰) در تفسیر مجمع البیان (۸ / ۷۱۴) ذیل این آیه آمده است: «قال ابن عباس: آل یس آل محمد ﷺ و یاسین من اسمائه.»

۳. إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ النَّبِيِّ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً. (الاحزاب (۳۳) / ۳۳)

۴. برای اطلاع از شرح احوال و آثار زواره‌ای در کتب تراجم و رجال ر.ک: هدیه العارفین ۵ / ۷۴۵؛ سبک شناسی ۳ / ۳۰۲؛ ریاض العلماء ۳ / ۳۹۴؛ روضات الجنّات ۴ / ۳۷۶؛ هدیه الاحباب ۱۴۶؛ الکنی واللقاب ۲ / ۳۰۳؛ الذریعه ۴ / ۷۵؛ رحانة الأدب ۲ / ۳۹۲؛ مقدمه كشف الغمّة ۱ / ۱۳ - ۱۶؛ آینه پژوهش، ش ۹، ص ۴۷-۳۹.

این نقایص به طور عمده، ناشی از تمایل فراوان زواره‌ای به عرفا و صوفیه است. برای آن‌که عیب و هنر تفسیر را در کنار هم گفته باشیم، به نقد و بررسی کوتاهی از منقولات ترجمة الخواص از کتب صوفیه و عرفا، مبادرت کرده‌ایم.

بخش ششم به توضیحاتی پیرامون تصحیح کتاب اختصاص یافته است. نسخه‌های تفسیر، روش تصحیح، معرفی نسخه‌ها و تصویر بعضی از نسخه‌های تصحیح، در این بخش آمده است.

امیدواریم این مقدمه تفصیلی در معرفی ابوالحسن علی‌بن حسن زواره‌ای و تفسیرش توفیق داشته و مدخل مناسبی بر تفسیر گرانقدر ترجمة الخواص باشد.

إن شاء الله تعالی.

بخش اوّل: احوال شخصی

در این بخش، از تولّد و وفات، زادگاه، استادان و شاگردان ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای یاد می‌شود.

۱. تولّد و وفات

گرچه تاریخ تولّد و وفات زواره‌ای مؤلف کتاب ترجمه الخواص در کتب معروف تاریخ و رجال ثبت نگردیده است، اما براساس شواهدی چند، بخش اعظم حیات وی در نیمه اوّل قرن دهم هجری بوده است. آن شواهد عبارت است از:

۱. زواره‌ای در کتاب لوامع الانوار خود می‌نویسد که استادش «سید غیاث‌الدین جمشید مفسّر» قبل از روی کار آمدن صفویه، ظهور شاه اسماعیل را به وی اخبار کرده است^۱ و چون شاه اسماعیل در سال ۹۰۷ هجری بر تخت سلطنت جلوس کرده، می‌توان نتیجه گرفت که زواره‌ای در حدود سال‌های ۹۰۷، دوران جوانی را سپری می‌کرده است.

۱. مرحوم استاد سید محمد محیط طباطبائی زواره‌ای نسخه ارزشمندی از کتاب لوامع الانوار را در اختیار داشتند و بر این مطلب که زواره‌ای پیش از پیدایش صفویه، نزد سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای شاگردی کرده، تأکید داشتند. خدایش بیامرزاد. (نیز ر.ک: مواهب علیّه ۱ / ۹۶)

۲. صاحب رياض العلماء عبارتی از زواره‌ای نقل می‌کند که وی ۲ سال قبل از غلبه شاه اسماعیل بر خراسان، در هرات ساکن بوده است؛ یعنی در سال ۹۱۴.^۱
۳. زواره‌ای ترجمه کتاب كشف الغمّة را که ترجمه المناقب نام نهاده در سال ۹۳۸ به انجام رسانده است.^۲
۴. زواره‌ای در سال ۹۳۹ در هرات به سر می‌برده و کتاب اربعین شهید اول را بر عالم بزرگوار، محقق کرکی، قرائت کرده است.^۳
۵. زواره‌ای تألیف تفسیر خود را که ترجمه الخواص نام نهاده، در سال ۹۴۶ به پایان برده است.^۴
۶. سال تألیف روضة الابراک که ترجمه پارسى نهج البلاغه است ۹۴۷ هجری است.^۵
۷. تاریخ انجام تألیف لوامع الانوار الى معرفة الائمة الاطهار که به فارسی، به دستور شاه طهماسب صفوی تألیف کرده، سال ۹۵۰ هجری است.^۶ ظاهراً کتاب لوامع الانوار آخرین تألیف زواره‌ای بوده و نمی‌دانیم پس از سال ۹۵۰ هجری وی چند سال دیگر در قید حیات بوده است.

۲. زادگاه

زادگاه این مفسر والامقام شهر «زواره» است که از توابع شهرستان اردستان

۱. رياض العلماء ۳ / ۳۹۴. ۲. كشف الغمّة ۱ / ۱۴.

۳. الذريعة ۵ / ۳۱۵، ذیل: چهل حدیث.

۴. وی در پایان ترجمه الخواص، ماده تاریخ تألیف کتاب را «فضل اله» قید کرده که برابر ۹۴۶ است.

۵. زواره‌ای در پایان روضة الابراک نوشته است: «و اتمام این ترجمه به قلم اخلاص رقم پذیرفته بود، در آخر ماه شوال، ختم بالخیر و الاقبال، در نهصد و چهل و هفت از سال هجرت.» (الذريعة ۱۱ / ۲۸۵)

۶. زواره‌ای در پایان در ماده تاریخ تألیف کتاب گوید: «از خرد تاریخ اتمامش طلب کردیم گفت / بر طریق صدق دریاب از صراط مستقیم» که ترکیب «صراط مستقیم» برابر ۹۵۰ می‌باشد. و اینکه نویسنده مقدمه تفسیر مواهب علیه سال تألیف لوامع الانوار را ۹۶۸ پنداشته، قطعاً اشتباه است. (ر.ک: مواهب علیه ۱ / ۱۰۳)

اصفهان بوده^۱ و از نظر تاریخی، از شهرهای مهم ایران بوده است. در کتاب نزهة القلوب می‌نویسد: «زواره، سی‌پاره دیه توابع آن بود. حقوق دیوانی‌اش هشت هزار دینار است.»^۲

در کتاب ریاض العلماء آمده: «زواری به فتح «زا» منسوب به زواره است و مواضع متعددی زواره نامیده می‌شود که از جمله آن‌ها قریه‌ای مشهور در نزدیکی اردستان است. و دیگر قصبه معروفی است که از توابع اصفهان به شمار می‌آید و بین اصفهان و یزد واقع است.»^۳

خوانساری در روضات الجنّات پس از نقل قول صاحب ریاض می‌نویسد: «ظاهراً دو قریه‌ای که در عبارت صاحب ریاض آمده یکی است؛ زیرا قریه اول [که] در یک فرسخی اردستان واقع است، در واقع، بین یزد و اصفهان نیز قرار دارد. و آن را قریه سادات نیز می‌گویند؛ زیرا اکثر اهالی آن‌جا را علویین برگزیده تشکیل داده‌اند.»^۴

ضمناً منسوب به زواره را در زبان فارسی «زواره‌ای» و در زبان عربی «الزواری» گویند. پس تلفظ صحیح نام این مفسّر در زبان فارسی «علی‌بن حسن زواره‌ای» است.

۳. استادان

استادان معروف زواره‌ای عبارت‌اند از: ۱- سیّد غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای ۲- علی‌بن عبدالعالی معروف به محقّق کرکی ۳- سیّد امیر عبدالوهاب‌بن علی حسینی استرآبادی.

سیّد غیاث‌الدین جمشید مفسّر زواره‌ای

میرزا عبدالله افندی در کتاب ریاض العلماء درباره علی‌بن حسن زواره‌ای

۲. نزهة القلوب ۳ / ۶۸ - ۶۹.

۴. روضات الجنّات ۴ / ۳۷۷.

۱. فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۱۰.

۳. ریاض العلماء ۳ / ۳۹۰ - ۳۹۴.

می‌نویسد: «فاضل عالم مفسر فقیه محدث معروف و كان من أكابر تلامذة السيد غياث الدين جمشيد الزواري»؛ یعنی: علی بن حسن زواره‌ای فاضل و دانشمند و مفسر فقیه و محدث معروفی است و او از بزرگ‌ترین شاگردان سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای است.^۱

علی بن حسن زواره‌ای خود در کتاب لوامع الانوار فی تلخیص احسن الکبار از استاد خود سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای یاد کرده و گفته است: «و بنده ضعیف بی‌مقدار را استادی بود که او را غیاث‌الدین جمشید می‌گفتند. او از سادات زواره بود و بسیار فاضل و کامل.»^۲

نویسنده مقدمه تفسیر مواهب علیه می‌نویسد: «زواره‌ای شاگرد سید غیاث‌الدین جمشید مفسر زواره‌ای است و سید نامبرده از شیعیان معروف و مورد تعدی و ستم مخالفین بوده؛ چنان‌که زواره‌ای خود در لوامع الانوار گفته، سید غیاث‌الدین جمشید مفسر، قبلاً از ظهور شاه اسماعیل صفوی به شاگرد خود علی بن حسن خبر داده است. از قرار معلوم سید غیاث‌الدین نیز صاحب تفسیری بزرگ به فارسی بوده که اکنون نسخه آن نایاب شده. سید مفسر زواره‌ای با کاشفی معاصر بوده است.»^۳

سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای و سید گازر

صاحب کتاب ربحانة الادب، ذیل ترجمه غیاث‌الدین جمشید کاشانی، احتمال اتحاد سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای، و سید گازر صاحب تفسیر را از الذریعه نقل می‌کند و می‌نویسد:

«و در ذریعه از بعض فهرست‌ها استظهار کرده که سید گازر مؤلف تفسیر معروف به تفسیر گازر نیز استاد علی بن حسن زواری باشد، چنانچه غیاث‌الدین استاد او بوده. و بعد از آن احتمال داده که ایشان متحد باشند؛ یعنی گازر صاحب تفسیر عبارت از

۲. طبقات اعلام الشیعه، احیاء الدائر من القرن العاشر / ۴۳.

۱. ریاض العلماء ۳ / ۳۹۰ - ۳۹۴.

۳. مواهب علیه ۱ / ۹۶.

همین غیاث‌الدین باشد. و محتمل است که جمشید و سید‌گازر دو نفر بوده و هر دو استاد علی‌بن حسن مفسر زواری باشند. نگارنده (صاحب ریحانة‌الادب) گوید: بنابر آنچه تحت عنوان جرجانی حسین نگارش دادیم، احتمال قوی می‌رود که سید‌گازر صاحب تفسیر، همان ابوالمحاسن جرجانی حسین بوده و تفسیر‌گازر هم عبارت از همان تفسیر جلاء‌الاذهان نام جرجانی حسین باشد. و رجوع به همین عنوان جرجانی حسین نیز نمایند. بالجمله، سید‌گازر مفسر که تفسیری هم معرف به تفسیر‌گازر دارد، بین غیاث‌الدین جمشید و ابوالمحاسن جرجانی حسین، و یا شخص دیگر بودن غیر ایشان مردّد، و تفسیر او که از جمله تفاسیر امامیه معدود و به تفسیر‌گازر معروف است، بین جمشید غیاث‌الدین و تفسیر جلاء‌الاذهان نام ابوالمحاسن جرجانی و یا تفسیری دیگر بودن غیر این دو تفسیر مردّد و هنوز منقّح نشده است.^۱

در کتاب الذریعه ذیل تفسیر جمشید می‌نویسد: «سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای، استاد مولی علی‌بن الحسن زواره‌ای بوده است که آن استاد با محقق کرکی معاصر بوده است. و از بعضی فهرست‌ها برمی‌آید که سید‌گازر، مؤلف تفسیر‌گازر، استاد علی‌بن الحسن زواره‌ای بوده است و بنابراین ممکن است که آن دو یکی باشند.»^۲

مقصود شیخ آقابزرگ طهرانی از «بعضی فهرستها» فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی است که جلد اول آن در سال ۱۳۰۵ شمسی به همت چند تن از علمای آن عصر منتشر گردید. در آنجا ذیل تفسیر‌گازر آمده: «تفسیر‌گازر یا جلاء‌الاذهان و جلاء‌الاحزان، تفسیری است از ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی، معروف به سید‌گازر، از علما و مفسرین اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری، و از اساتید شیخ علی‌بن حسن زواری نویسنده تفسیر ترجمه الخواص.»^۳

مطالب فوق را می‌توان چنین خلاصه کرد:

۲. الذریعه ۴ / ۲۷۰.

۱. ریحانة‌الادب ۴ / ۲۵۶ - ۲۵۷.

۳. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکز آستان قدس رضوی / ۴۴۷ - ۴۴۸.

۱- نویسندگان فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی سید گازر را استاد علی بن حسن زواره‌ای دانسته‌اند.

۲- مرحوم شیخ آقابزرگ طهرانی، براساس آنچه در فهرست کتابخانه رضوی درج گردیده، احتمال داده‌اند که سید گازر همان سید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای باشد. لکن نویسندگان فهرست مذکور مأخذ مطلب خود را ذکر نکرده‌اند. آن‌ها نگفته‌اند چه کسی سید گازر را استاد علی بن حسن زواره‌ای دانسته است و براساس چه شاهد و قرینه‌ای بین سید گازر و مفسر زواره‌ای رابطه استاد و شاگردی برقرار کرده‌اند. تفسیر گازر در حدود نیمه قرن هشتم نوشته شده است.^۱ چگونه می‌توان نویسنده آن تفسیر را استاد کسی دانست که در نیمه دوم قرن دهم هجری درگذشته است؟

علی بن عبدالعالی، محقق کرکی

در کتاب‌های ریاض العلماء و روضات الجنّات و سایر کتب تراجم، ابوالحسن علی بن حسن زواره‌ای را از شاگردان محقق ثانی علی بن عبدالعالی کرکی متوفای ۹۴۰ هجری دانسته‌اند. صاحب ریاض می‌نویسد: «او از اجلّه شاگردان شیخ علی بن عبدالعالی کرکی است.»^۲ خوانساری می‌گوید: «او از اکابر شاگردان شیخ علی بن عبدالعالی است.»^۳

صاحب الذریعه ذیل عنوان چهل حدیث می‌نویسد: «علی بن حسن زواره‌ای کتاب اربعین شهید اول را بر شیخش محقق کرکی در هرات قرائت کرده و محقق در تاریخ ۶ جمادی‌الاولی ۹۳۹ اجازه نقل روایت بدو داده و زواره‌ای بعد از وفات محقق آن را ترجمه کرده است.»^۴

۱. ر.ک: تفسیر گازر، ج ۱، مقدمه مصحح؛ ریاض العلماء ۵ / ۵۰۹.

۲. ریاض العلماء ۳ / ۳۹۴. ۳. روضات الجنّات ۴ / ۳۷۶.

۴. الذریعه ۵ / ۳۱۵.

محقق کرکی از جمله بزرگ‌ترین علمای امامیه است. وی منسوب به قریه «کرک» است که نام قریه کوچکی است در منطقه جبل عامل شامات.^۱ او ابتدا به مصر هجرت کرد و نزد علمای آن دیار به تحصیل پرداخت و اجازاتی هم دریافت کرد. بعد از آن، به عراق روی آورد و مدت مدیدی در نجف اشرف به سر برد.^۲ در اوایل سلطنت صفویه، برای ترویج مذهب امامیه به ایران آمد و در هرات، بر شاه اسماعیل صفوی وارد شد. شاه نیز قدر او را شناخت و او را احترام و تکریم فراوان کرد.^۳

محقق کرکی در چندین شهر ایران، از جمله تبریز و قزوین و اصفهان، رحل اقامت افکند و به ترویج مذهب حقه و ادای تکالیف الهیه پرداخت. حسن بیک روملو در احسن التوایخ از حضور محقق در تبریز خبر می‌دهد و از او کراماتی نقل می‌کند.^۴

محقق کرکی دارای تألیفات عدیده‌ای است. معروف‌ترین کتاب وی در فقه، جامع المقاصد فی شرح القواعد است که شرح قواعد علامه حلی تا اواسط باب نکاح را در بر دارد. این کتاب در ایران چاپ شده و مرجع استفاده فحول علماست. از صاحب جواهر نقل است که هر که نزد او جامع المقاصد و وسائل الشیعه و الجواهر باشد، از عهده فحص از ادله احکام که در اخذ و استنباط مسائل فقهیه که بر مجتهد لازم و ضرور است برآمده و محتاج به کتاب دیگر نخواهد بود.^۵

در کتب تراجم، از طبع لطیف و ذوق سرشار محقق حکایاتی نقل کرده‌اند؛ از جمله گویند: سفیری از طرف سلطان روم به حضرت شاه طهماسب وارد و شیخ را هم در آن‌جا شناخته و از راه تعرض و فتح باب جدل گفت: یا شیخ، ماده تاریخ اختراع این مذهب شما کلمه «مذهب ناحق» (= ۹۰۶) است؛ یعنی مذهب باطل که کلمه «نا» در زبان فارسی حرف نفی است. و این اشاره به تاریخ آغاز سلطنت صفویه می‌باشد. شیخ بالبدیهه و و بدون تأمل گفت: بلی همین جمله ماده تاریخ رواج مذهب ماست.

۱. روضات الجنات / ۴ / ۳۷۳.

۲. ریاض العلماء / ۳ / ۴۴۱.

۳. اعیان الشیعه / ۴۱ / ۱۷۶.

۴. احسن التواریخ / ۱۲ / ۳۳۴.

۵. ریحانة الادب / ۵ / ۲۴۷.

ما عرب هستيم و اين جمله هم عربى است: «مَذْهَبُنَا حَقٌّ» (= ۹۰۶)؛ يعنى: مذهب ما حق است. لفظ «نا» هم در زبان عرب ضمير جمع متكلم و به معنى ما مى باشد.^۱

وفات محقق بنابر آنچه روملو در احسن التواريخ ذكر کرده، در هجدهم ذى الحجة سال ۹۴۰ هجرى است^۲ و جمله «مقتداى شيعه» (= ۹۴۰) ماده تاريخ درگذشت اوست. در نخبه المقال در ردیف اشخاصی که مسمی به «علی» اند، آمده است:

ثُمَّ عَلِيُّ ابْنُ عَبْدِ الْعَالِي مُحَقِّقُ ثَانٍ وَ ذُو الْعَالِي
بِالْحَقِّ أَمْعَى السُّنَّةِ الشَّيْعَةِ لِلْفَوْتِ قِيلَ «مَقْتَدَاى شِيعَه»

يعنى: آن گاه علی بن عبدالعالی است که او محقق ثانی و ذوالمعالی است. محققاً او سنت شيعه را نابود کرد. در ماده تاريخ فوت او گفته شده است: مقتداى شيعه (= ۹۴۰).^۳

سيد امير عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی

صاحب رياض العلماء ذیل علی بن حسن زواره ای می نویسد: «همچنان که از کتاب لوامع الانوار زواره ای برمی آید، سيد امير عبدالوهاب بن علی حسینی استرآبادی مشهور، شيخ روايت زواره ای بوده و از وی روايت می نماید».^۴

و در کتاب روضات الجنات پس از شرح احوال السيد الأمير نظام الدين عبدالحی بن عبدالوهاب بن علی الحسيني الأشرفي الجرجاني می نویسد: «و پدر این شخص، الأمير عبدالوهاب بن علی الحسيني الاسترآبادي بود که فاضل و دانشمند و بزرگوار و قاضی سرزمین جرجان و مسئول امور عظیمه آن جا بود. و او از دانشمندانی است که اوائل سلطنت صفویه و قبل از آن را درک کرده است. او راست شرحی آمیخته با متن بر کتاب الفصول النصیره که در اصول اعتقادات خواجه

۲. احسن التواريخ ۱۲ / ۲۳۱.

۱. همان / ۲۴۶.

۴. رياض العلماء ۳ / ۳۹۴.

۳. الفوائد الرضوية / ۳۰۶.